

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

СТОЯН Тетяна Андріївна

УДК 94(477):351.751.5"1920/1930"

ПОЛІТИЧНА ЦЕНЗУРА В УРСР У 20-30-ті рр. ХХ ст.

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України
Дробот Іван Іванович,
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Інститут філософської освіти і науки, директор, завідувач кафедри історії та філософії історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст.;

доктор історичних наук, професор
Васильчук Володимир Миколайович,
Київський національний лінгвістичний університет, завідувач відділу аспірантури та докторантури;

доктор історичних наук, професор
Дорошко Микола Савович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин.

Захист відбудеться "17" вересня 2010 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий " 13 " серпня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.А.Журба

загальна характеристика роботи

Актуальність теми дослідження. Історія людської цивілізації – суперечливий і тривалий пошук оптимальних форм взаємин влади і народу, функціонування авторитарних та тоталітарних режимів, становлення демократичних інститутів суспільного розвитку, громадянських прав і свобод, захисту людської гідності, збереження морально-етичних, культурно-духовних цінностей етнонаціональних груп. Формування державних інститутів завжди супроводжувалося актами суспільного протистояння між інтелектуальним середовищем та контрольно-цензурними органами, які зазвичай охороняли політично-ідеологічні основи влади, цілісність її бюрократично-ієрархічної системи, нехтуючи правами й свободами різних соціально-професійних та релігійних груп.

Революційні події першої чверті ХХ ст. виявили намагання позбутися цензури, але політичні партії використовували гасла про свободу слова, друку, зібрань переважно для боротьби за владу, а після її завоювання вдавалися до практики повсякденного ідеологічного нагляду за опонентами та неблагонадійними соціальними групами. Більшовики, здійснивши жовтневий переворот, також обіцяли політичні свободи, але не змогли подолати власних ідеологічних принципів, тому реальну демократію замінили «радянською демократією», а «диктатуру пролетаріату» на диктатуру партії. Монопартійна політична система влади, яка остаточно утвердилася в СРСР на початку 20-х років, означала згортання принципів класичної демократії та утвердження системної політичної цензури. Вона стала складовою частиною політичної системи влади, поглинаючи та підпорядковуючи суспільство, уніфікуючи його розвиток у контексті комуністичних міфологем і догм.

Рівень розвитку демократії, тобто реального функціонування громадянських прав і свобод, є базовим показником цивілізаційної зрілості кожного суспільства. За роки державної незалежності України прийнято чимало постанов і законів про захист прав та основних свобод людини, про стан інформаційної безпеки, про друковані засоби масової інформації, про інформагентства, конституційно забезпечено свободу слова, думок, поглядів і переконань, зберігання, використання та поширення інформації, відтак існує належна нормативно-правова база. Доступ громадян до архівних джерел інформації, особливо пов'язаних з діяльністю радянських спецслужб та архівно-кримінальних справ репресованих, залишається обмеженим, що ускладнює вичерпне висвітлення окремих проблем минулого, хоча «заборона» має морально-етичну складову, тобто належне використання дослідниками вразливих документів і матеріалів. Історичний досвід функціонування політичної цензури в УРСР 1920–1930-х рр., зумовлений системними основами діяльності партійно-радянських органів, має науково-пізнавальне значення, а не суто прикладне, хоча врахування уроків історії у

царині інтелектуального та політичного життя суспільства лише сприятиме зміцненню демократії і громадянських свобод.

Історія становлення та функціонування радянської системи політичної цензури фактично не досліджувалася протягом 1917–1991 рр., позаяк партійні органи заперечували факт її існування в СРСР, а, з іншого боку, архівні документи і матеріали були недоступні для дослідників. В Україні ця актуальна проблематика почала активно розроблятися лише протягом останніх десяти років, але її історіографія перебуває на стадії формування концептуальних підходів і тематичних пріоритетів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол №3 від 22 жовтня 2009 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є наукове з'ясування особливостей діяльності партійних і радянських органів політично-ідеологічної цензури в галузі літератури, мистецтва, преси, радіомовлення та історичної науки, виявлення форм, методів та принципів діяльності персональної та інституційної номенклатури, висвітлення проблеми взаємин між суб'єктом та об'єктом цензури, встановлення масштабності нагляду держави за суспільством.

Для досягнення окресленої мети передбачається вирішення конкретних науково-пошукових **завдань**:

- дослідити стан та рівень наукової розробки проблеми, розкрити проблемно-тематичні пріоритети та концептуальні підвалини сучасної вітчизняної і зарубіжної історіографії, запропонувати та реалізувати нові методологічні підходи системного вивчення діяльності партійно-радянської цензури;
- розкрити особливості формування органів цензури, їх функції, персональний склад та повноваження номенклатури, становлення організаційної структури Укрголовліту;
- показати вплив партійних цензорів на розвиток художньої літератури, виявити теоретичні та організаційно-функціональні принципи здійснення марксистської критики та політичного ритуалу «самокритики»;
- висвітлити форми і методи функціонування «репресивної цензури» у видавництвах;
- проаналізувати діяльність партійно-радянських органів цензури в радянській кінематографії;

- з'ясувати специфіку ідеологічного нагляду за театральним репертуаром та образотворчим мистецтвом;
- довести історичний факт системного політичного контролю за періодичною пресою, за діяльністю РАТАУ, розкрити техніку оперативного цензурного нагляду за політичним та художнім радіомовленням;
- відстежити формування проблемно-тематичних пріоритетів науково-історичних досліджень та особливості впровадження марксистської парадигми вивчення історії;
- з використанням архівних та опублікованих документів показати політично-ідеологічну мотивацію інтелектуально-фізичної ізоляції учених-істориків, драматичні наслідки масових репресій проти них;
- спираючись на фактологічний матеріал і теоретичні висновки, подати рекомендації законодавчим та виконавчим органам влади щодо визначення функціональних ознак політично-ідеологічної цензури загалом і її історичного феномену – системи партійно-радянського контролю за друкованим словом та мовленням.

Об'єктом дослідження є партійно-радянська система політичної цензури в Українській РСР.

Предметом дослідження є історія становлення та функціонування організаційних форм політично-ідеологічного контролю за видавництвами, художньою літературою і творчістю письменників, кінематографом, театром, образотворчим мистецтвом, пресою і радіомовленням, історичною наукою в Українській РСР у 1920–1930 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють міжвоєнний період історії становлення і розвитку політичної системи радянської України, починаючи з другої половини 1920 року і до вересня 1939 р. Нижня межа відповідає завершенню війни, остаточному встановленню радянської влади, розгортанню фактичної діяльності Народного комісаріату освіти (Наркомосу) УСРР та формуванню структурних підрозділів радянської цензури, її переходу від військового дискурсу до розширення форм і видів ідеологічного нагляду за суспільним життям. Обрання верхньої межі зумовлено початком Другої світової війни, коли відбулася радикальна зміна в роботі органів політичної цензури, активізація їх військово-політичних пріоритетів.

Географічні межі дослідження відповідають основним етапам адміністративно-територіального поділу УСРР 1920–1930 рр., які впливали на внутрішню організацію роботи органів політичної цензури в суспільстві.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є принципи історизму й об'єктивності, основні методи науково-історичного пізнання, сучасні концептуальні підходи до вивчення інтелектуальної та соціально-політичної історії розвитку радянського суспільства.

Методи дослідження. Їх використання віддзеркалює мету та завдання дисертаційного дослідження, зумовлює необхідність застосування

міждисциплінарного підходу для забезпечення цілісності структурно-системного аналізу партійно-радянської політичної цензури. В роботі використано загальнонаукові (статичний, динамічний, класифікації, типологізації, описовий, структурно-системний), спеціальні наукові (історичний, хронологічний, порівняльний, проблемно-тематичний, ретроспективний, трансформаційно-генетичний) методи. Кожен з них має властиві межі застосування: статичний та описовий використано для констатації історичного факту системи політичної цензури в УРСР, динамічний і генетичний – для виявлення її структурно-функціональних елементів, класифікації і типологізації – для конструювання аналізу джерел, виокремлення багатовимірних об'єктів та однотипних груп, особливо під час формування структури дисертації, структурно-системний – для з'ясування взаємодії цілого і частин, тобто визначення ролі, місця, номенклатурних повноважень та функцій партійних і радянських органів політичної цензури; історичний, який є універсальним, позаяк спирається одночасно на генетичний, хронологічний та інші методи пізнання, але у конкретному випадку слугує для встановлення феномену системи цензури у 1920–1930-х рр. в УРСР, порівняльний – для співставлення специфіки не лише двох організаційних форм політичної цензури, а й її функціонування в роки непу та соціалістичної реконструкції, тобто сталінської модернізації соціально-економічних відносин; проблемно-хронологічний – для встановлення закономірностей розвитку органів політичної цензури за умови монопартійної системи влади, ретроспективний – для узагальнення минулого та визначення ризиків і передумов відтворення будь-яких форм цензури.

Наукова новизна дисертаційної роботи зумовлена структурно-системним аналізом історії формування та діяльності партійно-радянських органів цензури в УСРР 20–30-х років, метою, предметом та науковими завданнями дисертаційного дослідження, його змістом, джерелами і теоретичними висновками. Оригінальність дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше в історіографії досліджуються основні етапи створення Центрального управління в справах друку, персональний склад та функціональні повноваження номенклатури партійно-радянських цензорів, з'ясовано спільні і відмінні форми діяльності Головліту УСРР та РСФРР, використано архівні документи і матеріали, які вперше введено до наукового обігу. Чотири базових розділи дисертації присвячено конкретним галузям функціонування політичної цензури, які частково висвітлювалися в окремих кваліфікаційних працях українських дослідників, але спеціально і комплексно не вивчалися: контроль за художньою літературою та ідеологічна уніфікація творчості радянських письменників, здійснення кіноцензури, політичного нагляду за театральним та образотворчим мистецтвом, діяльність підцензурного РАТАУ та особливості радіоцензури, форми і методи впровадження системної ідеологічної цензури історичної науки, уніфікації її проблемно-тематичних пріоритетів та концептуальних

основ. У дисертації відтворено методику застосування структурно-системного підходу до вивчення історії політичної цензури в УРСР 20–30-х років. Проблемно-тематично охоплено основні галузі культурного розвитку суспільства, за якими здійснювався системний і послідовний нагляд органів цензури, показано наслідки їх діяльності.

Науково-практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що вони заповнюють до певної міри інтелектуальну нішу в історіографії проблеми дослідження та політичної історії України ХХ ст., засвідчують реалізацію нових теоретично-методологічних підходів, спонукають істориків та мистецтвознавців до використання міждисциплінарних підходів до вивчення суперечливих явищ та подій соціокультурних відносин у суспільстві. Фактичний матеріал, теоретичні висновки роботи доцільно використовувати при написанні колективних праць з історії держави і права, відносин влади й суспільства, для підготовки спецкурсів для студентів історичних та культурологічних факультетів вищих навчальних закладів, для надання науково-методичних рекомендацій відповідним профільним комітетам Верховної Ради України у зв'язку з розробкою законодавчих актів про свободу слова, друку, авторські права та інформацію.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретично-методологічні положення й результати дисертаційної роботи апробовані на 18 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, симпозіумах, наукових читаннях: II Міжнародній науково-практичній конференції «Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме» (Ялта, 2008); II Міжнародному симпозіумі «Філологія, історія та культура кримських татар: традиції і сучасність» (Сімферополь, 2008), III Міжнародній науковій конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України. До 90-ї річниці соборності України» (Вінниця, 2008); Міжнародній науковій конференції «Поетичний світ Ешрефа Шемьї-заде» (до 100-річчя з дня народження) (Сімферополь, 2008); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Доба гетьмана І.Мазепи в європейській історії: міфи і реалії» (Київ–Батурин, 2008); Міжнародній інтердисциплінарній науковій конференції «Європа – Польща – Україна: минуле, сучасність, майбутнє» (Умань, 2008); IV Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (Ніжин, 2008); II Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2009); V Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій» (Ніжин, 2009); III Міжнародній науково-теоретичній конференції «Соціально-політичні та культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2010);

VI Міжнародній науковій конференції «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби (кін. XIX-XX ст.). Історія–історіографія–політологія»(Житомир,2009); III Загальноукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми етнополітичної і соціально-економічної історії та культури Криму. 100 років зі дня депортації кримсько-татарського народу» (Сімферополь, 2009); XII Запорізьких єврейських читаннях (Запоріжжя, 2008); II міжвузівській науково-практичній конференції «Кримські діалоги: культура, мистецтво, освіта (Сімферополь, 2007); I міжвузівській науково-практичній конференції «Соціально-політичні та культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2008); IX Таврійських наукових читаннях (Сімферополь,2008); II міжвузівській науково-практичній конференції «Соціально-політичні та культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2009); XX Таврійських наукових читаннях (Сімферополь, 2009), а також щорічних наукових конференціях викладачів Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Публікації. Матеріали дисертаційного дослідження опубліковані в індивідуальній монографії загальним обсягом 27,8 друк. арк., у 23 одноосібних наукових статтях у фахових виданнях України.

Структура роботи. Дисертацію побудовано відповідно до мети та завдань наукового дослідження з урахуванням усіх вимог, що ставляться до робіт такого типу. Робота складається зі вступу, шести розділів (21 підрозділ), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 473 сторінки, з яких 398 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 901 найменування.

Основний зміст дисертації

У **Вступі** зазначено актуальність дисертаційного дослідження, встановлено його зв'язок з науковими та освітніми державними програмами, з'ясовано мету, об'єкт і предмет, основні завдання й хронологічні межі, методологію системного вивчення обраної теми, визначено теоретичну та проблемно-фактологічну новизну, подано інформацію про апробацію результатів кваліфікаційного дослідження.

У першому розділі **«Історіографія, джерела та методологія дослідження»** проаналізовано науково-історичну, політологічну та культурологічну літературу, встановлено стан та рівень наукової розробки проблеми, здійснено тематичну класифікацію джерел, визначено їх репрезентативність та конкретні методологічні прийоми вирішення поставлених завдань. Висвітлено концептуальні особливості та проблемно-тематичні пріоритети радянської, західної, у тому числі української діаспорної, сучасної історіографії.

Радянська історична наука, яка не вивчала системи політичної цензури, не дає підстав для умовної періодизації історіографічного дискурсу, позаяк не залишала жодної індивідуальної та колективної монографії, хоча досліджувала розвиток культури, освіти, формування інтелігенції. У 20–30-х роках виходили статті та брошури партійно-радянської номенклатури, у яких висвітлювалися факти цензурування духовного життя суспільства. Їх авторами були переважно номенклатурні працівники партійних органів – А.Хвиля, Є.Гірчак, М.Скрипник, М.Кіллерог, М.Попов, П.Лебедев-Полянський, О.Стецький, М.Бухарін, Й.Сталін, П.Керженцев, Б.Волін. Вони обґрунтували ідеологічні принципи функціонування радянської системи політичної цензури, але не розкрили основних етапів становлення самої системи партійно-радянської цензури, будучи її безпосередніми творцями. Конкретне застосування методів та прийомів політично-ідеологічного нагляду розкривають літературно-критичні статті штатних політредакторів та «літературних критиків» того періоду – Ф.Якубовського, В.Сушино-Хоменко, С.Щупака, М.Доленго, В.Десняка, О.Селівановського, Є.Кирилук, Л.Авербаха, П.Коган та інших, у яких фактично зафіксовано ідеологію політичної цензури в галузі мистецтва, обґрунтовано феномен «соціального замовлення», політичну доцільність критики та самокритики в літературному процесі. Їхні статті та брошури належать до історіографічних джерел, оскільки предметно доводять функціонування радянської цензури, але за змістом та формою віддзеркалюють політологічну літературу 20–30-х років.

В історіографії 50–80-х років необхідно виділити поживлення наукового інтересу до вивчення радянської інтелігенції та національно-культурного розвитку, однак у монографіях А.Санцевича, Н.Комаренко, Ю.Курносова, Г.Шевчука, Г.Касьянова, В.Селунської, Л.Смолякова, Л.Іванової, В.Соскіна діяльність політичної цензури не досліджувалася, тому що вона належала до забороненої тематики. Перші статті про цензуру з'явилися на сторінках радянської преси наприкінці 80-х років¹, але вони стосувалися кордонів горбачовської «гласності» та «перебудови».

Західні політологи та культурологи розробляли проблему становлення та функціонування радянської політичної цензури давно. Вона представлена працями Г.Свейза², Р.Фаррела, М.Денв'юрста³, М.Слоніма⁴, Р.Грюбеля⁵,

¹ Федотов М.А. Гласность и цензура: возможность сосуществования М.А.Федотов // Советское государство и право. – 1989. – №7. – С.4–25.

² Swayze H. Political control of Literature in the USSR, 1946-1959 / H. Swayze. – Cambridge: University Press, 1962. – 216 p.

³ Denwhirst M. The soviet censorship. Metuchen / M.Denwhirst, R.Farrel– New-York: Scareerow Press, 1973. – 235 p.

⁴ Slonim M. Soviet Russian Literature. Writers and problems. 1917-1967 / M. Slonim. – London; Oxford; New-York, 1969. – 287 p.

⁵ Grübel R. Russischer Konstruktivismus. Künstlerische Konzeptionen, literarische Theorie und Kultureller Kontekst / R. Grübel– Wiesbaden, 1981. – 167 s.

Д.Мейса⁶, в яких досліджувалися особливості цензурно-ідеологічного контролю за літературним процесом у СРСР, діяльність творчих спілок та окремих письменників за умови цензури. Концептуально їхні праці уособлюють поширену на Заході теорію тоталітаризму щодо вивчення радянської політичної системи, але у будь-якому випадку необхідно визнати незаперечний факт – вони були першими дослідниками цензури, хоча їм бракувало архівних джерел.

Сучасна українська та російська історіографія історії формування та розвитку партійно-радянської системи політичної цензури 20–30-х років почала формуватися одразу після розпаду СРСР у 1991 р. Їм притаманні деідеологізація, методологічний плюралізм, розмаїття проблемно-тематичних напрямів, наявність розсекречених документів і матеріалів колишніх органів ідеологічної цензури. Створенням документованої історії становлення та функціонування Головліту, радіоцензури займається російська дослідниця Т.Горяєва, спираючись на центральні московські архівні фонди⁷. Вона захистила докторську дисертацію⁸, опублікувала кілька монографій та упорядкувала збірники документів. Її праці вирізняються теоретичним консерватизмом, успадкованим від радянської історіографічної традиції, тому пріоритетною для неї є організаційна структура державного органу. Функціональний зв'язок інституційного та культурно-мистецького аспектів діяльності органів політичної цензури є типовим для праць російських учених Д.Бабиченка⁹, А.Блюма¹⁰, Г.Єрмолаєва¹¹, Л.Максименкова¹²,

⁶ Masse I. O. Communism and the Dilemmas of National Liberation: Nat. Communism in Soviet Ukraine. 1918-1933 / I. Masse. – Cambridge: Harvard Ukr. Research Inst., 1983. – XIV, 334 p.

⁷ Горяева Т.М. Радио России. Политический контроль радиовещания в 1920-х – начале 30-х годов. Документированная история / Т.М.Горяева. – М., РОССПЭН, 2000. – 175с.; Политическая цензура в СССР. 1917-19991 гг. / Т.М.Горяева. – М.: РОССПЭН, 2002. – 400с.; Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991 гг. / Т.М.Горяева. – 2-е изд., испр. – М.: РОССПЭН, 2009. – 407 с.

⁸ Горяева Т.М. История советской политической цензуры. 1917 – 1919 гг.: автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т.М.Горяева. – М.,2000. – 40 с.

⁹ Бабиченко Д.Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим контролем /Д.Л.Бабиченко . – М.: ИЦ «Россия молодая»,1994. – 174 с.

¹⁰ Блюм А.В. За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917-1929 /А.В.Блюм. – СПб: Гуманитарное агентство «Академический проект»,1994. – 319с.; Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917-1991 гг. /А.В.Блюм. – СПб: Академический проект,1996. – 185 с.; Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929–1953 / А.В.Блюм. – СПб: Академический проект, 2000. – 312 с.

¹¹ Ермолаев Г. «Тихий Дон» и политическая цензура. 1928-1991 / Г. Ермолаев. – М.: ИМЛИ РАН,2005. – 255с.; Ermolaev H. Censorship in Soviet Literature. 1917–1991 / H.Ermolaev. – New-York; London, 1997. – 187 p.

¹² Максименков Л.В. Сумбур вместо музыки: Сталинская культурная революция 1936–1938 / Л.В.Максименков. – М.: Юридическая книга,1997. – 317 с.

Б.Соколова¹³, В.Шенталінського¹⁴, у яких висвітлюється світоглядний, концептуальний, деструктивно-ідеологічний вплив цензури на розвиток мистецтва, літератури та особисте життя окремих письменників.

Західна політологія та культурологія 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. досить успішно інтегрувалася на історіографічний простір колишніх радянських республік, виконуючи спільні науково-дослідні проекти. Авторитетними дослідниками розвитку культури сталінської епохи є Ш.Плаггенборг, Д.Байрау, К.Аймермахер, Г.Горцка, М.Вайскопф¹⁵, які торкаються фактологічних питань діяльності політичної цензури в галузі літератури, освіти, мистецтва.

Українські історики почали вивчати радянську систему ідеологічної цензури наприкінці 90-х років, на що вказують перші розвідки С.Білоконя, В.Масненка, Ю.Шаповала, В.Ченцова¹⁶. До праць, у яких її діяльність висвітлюється опосередковано, слід віднести ґрунтовні монографії В.Васильчука, М.Виговського, М.Кузьменка, В.Марочка, В.Масненка, М.Поповича, О.Рубльова, О.Удода, В.Тельвака, О.Фролова, О.Юркової. Документальна історія політичного переслідування режисера О.Довженка простежується в книгах О.Безручка, автор яких використав маловідомі архівні документи про діяльність кіномитця.

До кваліфікаційних праць з історії політичної цензури в Україні слід віднести кандидатські дисертації О.Каракоз про ідеологічний нагляд за бібліотеками¹⁷, В.Бабюха про політичну цензуру в УРСР 20–30-х років¹⁸,

¹³ Соколов Б.В. Сталин, Булгаков, Мейерхольд. Культура под сенью великого кормчего / Б.В.Соколов. – М.: Вече, 2004. – 379 с.

¹⁴ Шенталинский В. Рабы свободы. В литературных архивах КГБ / В.Шенталинский . – М.: РОССПЭН, 1995. – 450с.

¹⁵ Плаггенборг Ш. Революция и культура. Культурные ориентиры в период между октябрьской революцией и эпохой сталинизма /Ш.Плаггенборг . – СПб: Журнал «Нева»,2000. – 416с.; Bayrau D. Im Dschungel der Macht. Intellektuelle Prefession unter Stalin und Hitler / D.Bayrau. – Göttingen,2000. – 217s.; Eimermacher K. Die sowjetische Literaturpolitik. 1917 bis 1932. Von der Vielfalt zur Bolschewisierung der Literatur / K.Eimermacher. – Bochum : Kohechammer,1994. – 937s.; Вайскопф М. Писатель Сталин / М.Вайскопф. – М.:Новое литературное обозрение,2001. – 384с. ; Gorzka G. Kultur im Stalinismus. Sowjetische Kultur und Kunst der 1930 - er bis 50 - er Jahre / Gabriele Gorzka. – Bremen: Edition Temmen, 1994. – 213 s.

¹⁶ Білокінь С.І. Начерк історії совєцької цензури / С.І Білокінь. // Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941): Джерелознавче дослідження. – К.,1999. – С.65-74.; Масненко В.В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. – 1997. – №6. – С. 96-105.; Шаповал Ю.І. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета // Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: особи події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 47-58; Ченцов В.В. Табу – на думку, заборона на слово: за матеріалами роботи політконтролю НК ДПУ у 20-ті рр. // З архівів ВЧК –ГПУ – НКВД –КГБ. – 1999. – №1. – С.67-78.

¹⁷ Каракоз О.О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / О.О.Каракоз . – К.,2006. – 21 с.

Н.Годун про цензурування культурно-освітніх установ у 1928-1938 рр.¹⁹, докторську дисертацію О.Федотової про контроль органів цензури за друкованими виданнями у 1917–1990 рр.²⁰. За кількістю захищених дисертацій українські дослідники поступово наближаються до російських, хоча розпочали займатися на десять років пізніше від них. Радянська система політичної цензури, яка мала уніфіковані структуру та ідеологічні принципи функціонування, становить спільний предмет дослідження для них, але його розгляд відбувається окремо – на матеріалах УРСР та РСФРР. Українська історіографія має лише дві монографії з історії цензури – О.Федотової²¹, Т.Стоян²², а російська – близько 20. У Росії захищено низку дисертаційних праць, які залучено до роботи, але вони стосуються діяльності органів політичної цензури на території РСФРР. Для українських істориків є три організаційно-функціональних пріоритети діяльності радянської системи цензури: створення Головліту, ідеологічний контроль за бібліотечними фондами та друкованими виданнями. Однак, судячи з історіографічної праці Г.М.Васильчука²³, історики поки що не написали узагальнюючих праць з історіографії проблеми. Залишаються недослідженими ключові галузі духовного та мистецького життя суспільства, в яких деструктивний і руйнівний вплив ідеологічної цензури був колосальним. В окремих дисертаціях ототожнюються історіографічні джерела з класичними – архівними документами, періодикою тощо. Майже в кожному дисертаційному дослідженні проголошується системний підхід, але в процесі роботи над джерелами обирається елементарний проблемно-хронологічний метод. Суперечливим є також обґрунтування так званої першості в історіографії тієї чи іншої проблеми, оскільки існують кваліфікаційні праці про контроль за видавництвами, пресою, відтак новизною має вирізнятися справжнє застосування структурно-системного і міждисциплінарного підходу, без якого складно досягти вичерпного висвітлення феномену партійно-радянської системи політичної цензури. Дослідження М.Дорошка з історії функціонування партійної номенклатури

¹⁸ Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920-1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. спец.: 07.00.01 «Історія України» / В.А.Бабюх. – К., 2007. – 21 с.

¹⁹ Годун Н.Ю. Функціонування органів політичної цензури в культурно-освітніх установах УРСР в 1928-1938 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.Ю.Годун. – Харків, 2008. – 20 с.

²⁰ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР: становлення, технологія, еволюція. 1917-1990 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О.Федотова. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 33 с.

²¹ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.): Монографія / О.О.Федотова. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – 352 с.

²² Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920 –1930 рр.: монографія / Т.А.Стоян. – К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. – 480 с.

²³ Васильчук Г.М. Радянська Україна 20 –30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс / Г.М.Васильчук. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – 314 с.

засвідчують історичний факт взаємодії партійних та радянських органів влади в контексті спільного впливу на суспільство²⁴, тому системний принцип дослідження цензури є правильним і необхідним. Наукові доробки В.М.Даниленка також присвячено висвітленню історії органів цензури в контексті вивчення масового терору проти інтелігенції, номенклатури Наркомосу УСРР²⁵.

Враховуючи мету та основні завдання нашої дисертаційної роботи, здійснено прикладну класифікацію джерел з точки зору основних носіїв інформації про політично-ідеологічну систему цензури в УСРР 20–30-х років. Вона не мала самостійного виконавського органу влади, а її структурні підрозділи діяли в партійних, радянських, громадських установах, тому навіть на стадії структурування джерельної бази системний аналіз становив невід'ємну теоретично-методологічну основу. Зазначено, що у працях українського джерелознавця В.Підгаєцького²⁶ важливим моментом є застосування таких аналітичних методів, які б максимально розкрили інформаційні можливості джерел про соціальну систему.

Формування організаційної структури політичної цензури досліджувалося на документах і матеріалах архівних фондів радянських та партійних органів влади, державних та кооперативних видавництв, творчих спілок. В архівному фонді Народного комісаріату освіти УСРР, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, ф.166) виявлено та використано документи про діяльність Головліту, Головреперткому, науково-методологічних комітетів, особові справи номенклатурних цензорів, політредакторів та штатних політрецензентів. За формою документи є доволі ідентичними (доповідні записки, протоколи, службове листування, акти обстеження, візи-дозволи на друк, рецензії на рукописи, посвідчення редакторів, проекти постанов, положення, інструкції тощо), але їх змістова складова має надзвичайну науково-пізнавальну цінність. Окремого архівного фонду Головліту не було, хоча збереглися документи Комітету у справах друку при Раднаркомі УСРР (ф.555), який можна вважати відносно самостійною установою радянської цензури. Дослідження базується на архівних документах Уповноваженого комісії сприяння вченим при РНК УСРР (ф.331), Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції УСРР (ф.539), які розкривають взаємини влади та інтелігенції, стан контрольно-

²⁴ Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.): монографія / М.С.Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 368 с.

²⁵ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20 –30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 340с.; Даниленко В.М. Володимир Дурдуківський: педагог, критик, громадський діяч (1874-1938) / В.М.Даниленко, А.А.Кравченко. – К.: Ніка-Центр, 2000. – 72 с.; Даниленко В.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського Наркомосу. Біографічні нариси / В.М.Даниленко, М.М.Кузьменко. – Севастополь;Донецьк, 2003. – 56 с.

²⁶ Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття / В.В.Підгаєцький. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. ун-ту, 2001. – 391 с.

ревізійних органів влади. Об'єктом і суб'єктом політичної цензури одночасно було Всеукраїнське видавниче об'єднання України (ф.177), в архівному фонді якого вдалося знайти циркуляри Головліту, інструкції для його уповноважених, функції політредакторів, рецензії на рукописи книг та посібників, списки штатних рецензентів. У фонді Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК, ф.1), крім проектів та текстів постанов, знайдено бюлетені РАТАУ, Іноратау, Комерційно-телеграфного агентства (КТА), які залучено до наукового обігу вперше.

Діяльність партійних політично-ідеологічних структур з цензорськими функціями висвітлюють документи ЦК КП(б)У (ф.1, опис 20), політбюро ЦК КП(б)У (ф.1, опис 6), матеріали «Особої папки» (ф.1, опис 16), персональні справи партноменклатури (ф.39), які зосереджені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Системно вони охоплюють оргбюро, політбюро ЦК КП(б)У, відділ друку, агітпропу, культпропу ЦК партії, але за формою дещо вирізняються від радянських установ. У фондах партійних структур збереглися доповідні записки та звіти Центрального управління у справах друку (ЦУД), Укрговліту, листування партійних і радянських цензорів, стенограми партійних нарад з проблем розвитку літератури, історичної науки, мистецтва, які проводив А.Хвиля. На основі протоколів та інших документів вдалося простежити персональний склад українських політцензорів.

Системний та міждисциплінарний підхід до вивчення політцензури спонукав залучення документів та матеріалів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України). Переглянуто фонди Українського кооперативного видавництва «Рух» (ф.577), Державного видавництва «Художня література» (ф.584), Всеукраїнського художнього видавництва Асоціації художників Червоної України (АХЧУ, ф.578), Центральної ради товариства друзів радянського фото-кіно (ТДРФК, ф.332). В дисертації використано розпорядження Головліту, протоколи засідань правлінь державних видавництв, особливо художньо-радакційних, політичних та художньо-виробничих нарад при них, стенограми та резолюції переглядових пленумів ТДРФК, які вперше залучено до наукового обігу. Для співставлення двох організаційних структур політичної цензури в УСРР та РСФРР досліджувалися архівні фонди Наркомосу РСФРР (ф.А-2306), а також Комітету сприяння ученим при РНК СРСР (ф.4737), які зосереджені в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ).

Постанови, декрети, положення, інструкції, ухвалені ВУЦВК та РНК УСРР, опубліковані в офіційному періодичному виданні – «Збірнику законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України». Подібні видання стосувалися РСФРР та СРСР, які долучено до джерельної бази дисертаційного дослідження. Інформація про репертуар театрів, про структурні зміни кадрового складу Головліту, Головреперткому України

зосереджена на сторінках «Бюлетеня НКО УСРР», «Збірника наказів Народного комісаріату освіти».

Періодична преса (газети та журнали) була об'єктом цензури, але вона зафіксувала її повсякденну діяльність через публікацію викривальних статей номенклатурних цензорів, розміщення звітів про судові процеси над українською творчою інтелігенцією, інформацію про партійні чистки та репресії. Траплялися замовні рецензії на книги, фільми, театральні постановки, які становлять важливе джерело для вивчення історії функціонування політично-ідеологічної цензури. На сторінках часописів «Критика», «На літературном посту», «Печать и революция» «На літературном фронті», «Червоний шлях», «Літопис революції», «Життя і Революція», «Більшовик України», «За марксо-ленінську критику» друкувалися статті про «соціальне замовлення», літературно-критичні публікації, художні твори та рецензії на них. Партноменклатурні посадовці реагували на вихід того чи іншого твору, розміщуючи критичні відгуки на сторінках газет – «Правда», «Известия», «Літературна газета», «Комуніст», «Комсомолец України» та ін. Особливості радіоцензури досліджуються на основі текстологічного вивчення радіопрограм, які у 20-х роках друкувалися безсистемно на сторінках бюлетенів «Радио для всех», «Новости радио», а протягом 30-х років їх видавали окремими брошурами. Цінна інформація про діяльність цензури в галузі політичного та художнього радіомовлення відкладалася в журналах «Радіо», «Критика», «Театр»; газетах «Соціалістичний зв'язок», «Культура і побут» (додаток до «Вістей ВУЦВК»).

Збірники документів, які видавалися за радянської доби, за деяким винятком, є непридатними для дослідження історії політичної цензури, позаяк їх упорядники діяли за принципом «самоцензури». В дисертації максимально вичерпно використано матеріали документальних видань, підготовлених російськими дослідниками із колекцій розсекречених архівних фондів Російської Федерації. Вони висвітлюють специфіку застосування індивідуальних та колективних форм політично-ідеологічного нагляду за діяльністю відомих митців – М.Булгакова, С.Єсеніна, В.Мейерхольда, О.Мандельштама, Д.Шостаковича та інших, розкривають організаційну структуру головлітівської цензури в СРСР. У дисертації використано близько 30 збірників документів, опублікованих протягом 90-х років ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст., в яких висвітлюється підцензурність літератури, кінематографії, радіомовлення, театру, діяльності творчих спілок та конкретних митців. Вони укладені документами, які зберігаються у фондах центральних архівів Москви, дозволяють простежити особистий вплив Й.Сталіна на літературно-мистецьке життя країни.

Вибудовуючи методологію дослідження, яка є складовою частиною кваліфікаційної роботи, автор обрала не абстрактний і декларативний підхід до основних методів історичних досліджень, а суто прикладний. Обравши структурно-системний підхід в якості основної парадигми дослідження проблеми, було свідомо усунуто будь-які елементи класово-формаційного

теоретичного дискурсу, які ще подекуди зустрічаються в роботах російських колег, зосередившись на міждисциплінарних аспектах функціонування системи політичної цензури. Специфіка теми вимагала, крім структурно-системного аналізу, послідовного застосування проблемно-хронологічного, історично-генетичного та історично-порівняльного методів до конкретних явищ та процесів. Деякі дослідники, проголошуючи принцип цілісності та системності дослідження цензури, згодом обмежуються класичним застосуванням проблемно-тематичного аналізу подій в хронологічній послідовності. Наприклад, О.Федотова, конструюючи методологічні принципи монографічного дослідження, слушно виокремлює радянську цензуру в ролі підсистеми політичної системи суспільства. Концептуальний посыл стосовно «підсистеми» та «системи» є логічним, але з позиції історизму маємо говорити про наявність двох організаційно-функціональних підсистем єдиного цілого – партійних та радянських органів цензури. Кожна з них мала власну виконавську вертикаль, вирізняючись статусом та повноваженнями, однак тісно взаємодіяли, тому, крім багатогалузевого цензорського нагляду, додався і функціональний, що зайвий раз доводить правильність вибору системного підходу.

Методологія науково-історичного дослідження – це не абстрактний вибір тієї чи іншої парадигми, а конкретне здійснення типологізації та класифікації джерел з метою максимального вилучення інформації, її структурування за проблемним чи хронологічним принципом, долучаючи інші методи, щоб досягти вичерпних знань про об'єкт та суб'єкт дослідження.

Отже, історіографічний аналіз наукової літератури свідчить про те, що історія радянської політичної цензури в Україні 20–30-х років почала досліджуватися нещодавно, тому кваліфікаційні й монографічні праці вирізняються фактологічними пріоритетами та концептуальними підходами, а багато напрямів залишається поза увагою істориків.

У другому розділі «Формування та розвиток системи партійно-радянської політичної цензури» розглядається п'ять її основних складових: партійне управління цензурою, організаційна структура та функції ЦУДу, ідеологічне спрямування роботи методологічних комітетів НКО УСРР, створення та еволюція Головліту, номенклатурне забезпечення органів партійно-радянської цензури.

Науково-документально доведено історичний факт того, що саме політбюро ЦК РКП(б) було ініціатором заснування органів політичної цензури, ідеологічні та функціональні принципи якої розробляли Л.Троцький, М.Бухарін, Й.Сталін, П.Лебедев-Полянський, П.Керженцев, О.Стецький, О.Щербаков та інші партноменклатурники. Системне партійне забезпечення здійснювалося шляхом видання постанов про пресу, літературу, театр, кіно, радіо, а оперативне регулювання через діяльність політбюро, агітпропу, культпропу, відділу преси. Вони самостійно виконували функції цензурних органів, займаючись ідеологічною уніфікацією літературного та культурно-мистецького життя. Партійні органи контролювали роботу

радянських установ цензури, заслуховуючи звіти Головліту, призначаючи його начальників, директорів видавництв, коригуючи видавничі плани та здійснюючи загальний нагляд за ними. Профілактично-уніфікаторська роль партійного керівництва полягала в тому, щоб марксистська методологічно-світоглядна установка проникла в літературний процес, а висвітлення національно-культурного життя суспільства відбувалося під кутом інтернаціоналізму та соцреалізму.

Висвітлено становлення та повноваження першої радянської установи в УСРР з виразними інституційними ознаками політцензури. На початку 20-х років. ЦУД та сектор політконтролю ДПУ УСРР представляли дві ланки єдиної системи цензури в Україні. Положення про ЦУД з'явилося 29 серпня 1922 р. в газеті «Вісті ВУЦВК», яке запозичило організаційні та функціональні принципи діяльності Головліту РСФРР. ЦУД, очолюваний у 1922–1923 рр. І.Куликом, мав штатних політредакторів, інспекторів митного контролю, літературний, організаційний та контрольний відділи. Він об'єднував роботу усіх видів політичного контролю над видавництвами, займався переглядом усіх книжкових фондів у книгарнях і бібліотеках, пильнував за надходженням іноземної літератури в УСРР. Представляючи радянську форму політичної цензури, ЦУД разом з ДПУ та ЦК КП(б)У забезпечували «ідеологічну диктатуру панівного класу», протистояли в умовах НЕПу «ідеологічному наступу буржуазії». Центральний апарат та його губернські управління видавали дозволи на друк літератури. Висвітлюється діяльність губернських управлінь ЦУДу, повноваження їхніх керівників та політредакторів, зв'язок з партійними органами. Зазначено, що активна цензорська робота ЦУД тривала до 1925 р. включно, а протягом двох наступних років він розділяв контрольні-наглядові функції з ДВОУ та Наркомосом УСРР. 22 березня 1928 р. Раднарком УСРР видав «Положення про Комітет у справах друку Народного комісаріату торгівлі УСРР», перетворивши його на технічний апарат з регулювання діяльності видавництв. Він втратив повноваження цензора, навіть став об'єктом ідеологічного нагляду. У 1929 р. його підпорядкували безпосередньо Раднаркому УСРР, зобов'язавши стежити за роботою приватних видавництв, взаємодіючи з Головлітом через постійного представника.

Висвітлено повноваження та завдання Головного управління політичної освіти, Державного науково-методологічного комітету (ДНМК), Науково-педагогічного комітету Головного управління соціального виховання. Головополітосвіта, яка виникла разом з наркоматом освіти у 1919 р., поєднувала систему освіти з агітаційно-пропагандистськими завданнями партії, а її структурні підрозділи (методологічний відділ, ВУФКУ, відділ мистецтв) виконували контрольні-ідеологічну функцію, займалися вилученням «шкідливої» літератури. Завданням ДНМК було впровадження єдиного методу навчання та виховання в усіх навчальних закладах на принципах марксизму. Установа мала власних штатних рецензентів. Наукпедком також рецензував посібники та хрестоматії, видавав

дозволи на їх друкування, здійснював функції «державної методології», розробляв та поширював ідеологеми соціальної поведінки й принципи виховання комуністичної моралі.

Досліджено основні етапи становлення Головного управління у справах літератури і видавництв в Україні, хоча за такої назви розпочав роботу Головліт РСФРР у червні 1922 р. Абревіатура Укрліт з'являється на початку 1925 р., а до цього основним цензором українського культурно-мистецького життя був ЦУД. Підкреслюється, що Укрліт не мав такої розгалуженої структури та повноважень, якими володів російський орган політичної цензури. 27 січня 1927 р. Укрговліт звільнили від попереднього та подальшого перегляду друківаних видань НКО УСРР, збірників вироків Верховного суду, ЦК КП(б)У, окремих вісників галузевих наркоматів, академічних видань, зосередивши його увагу на цензурі художньої літератури, мистецтва, книжкових фондів бібліотек, роботи видавництв. Реорганізація НКО УСРР у травні 1930 р. завершилася створенням сектору мистецтв та сектору літератури, які протягом 30-х років перебрали на себе повноваження Головліту та Головреперткому. У 1931 р. сектор літератури здобув офіційну назву Головного управління в справах літератури та видавництв. У повсякденному службовому листуванні цензори використовували назви – сектор літконтролю, Укрліт, Головліт, які діяли при НКО УСРР. 25 квітня 1935 р. РНК УСРР видав постанову «Про утворення Головного управління контролю за видавництвами й репертуаром при НКО освіти УСРР та затвердження Положення про це управління», якою завершив десятирічний етап формування та організаційно-функціональної оптимізації радянської форми політичної цензури. Контрольно-ідеологічні обов'язки виконувало також Українське управління у справах мистецтв, засноване 8 лютого 1936 р. під керівництвом досвідченого цензора А.Хвилі.

Розкрито взаємодію двох підсистем політично-ідеологічного нагляду за розвитком суспільства, виділено структуру, штати та персональний склад цензорів, встановлено їх професійно-освітній рівень, національне походження та повноваження. Зазначено, що наркоми освіти В.Затонський, Г.Гринько, О.Шумський, М.Скрипник, очолюючи наркомат освіти, мали безпосереднє відношення до управління відомчими підрозділами цензури. ЦУД очолювали М.Ікс, І.Кулик, С.Сова-Степанов, К.Предіт, М.Агуф. Серед керівників Укрговліту не було жодного українця – В.Люксембург, Н.Калюжний, П.Мальцов, І.Ткач, О.Ільїн. На діяльність українських радянських органів політичної цензури впливали П.Лебедев-Полянський, Б.Волін, П.Керженцев, С.Інгулов, О.Ярославський. Монопартійна політична система влади зумовила функціонування тотальної політично-ідеологічної цензури, яка спиралася на відповідну номенклатуру, що переважно мала належний рівень професійно-освітньої підготовки.

Таким чином, партійні та радянські органи політичної цензури становили єдину й уніфіковану систему політично-ідеологічного нагляду за інтелектуальним і духовним розвитком суспільства.

У третьому розділі «Здійснення політично-ідеологічного нагляду за літературою і творчістю письменників» з'ясовано персональний вплив партійних цензорів на розвиток художньої літератури, виявлено теоретичні основи та механізм впровадження марксистської критики, дотримання ідеологічних принципів здійснення літературної критики та культу самокритики (самоцензури), простежено політичну мотивацію вилучення літератури.

Проаналізовано обставини персонального втручання номенклатури у літературні справи шляхом прямого рецензування творів, надання віз-дозволів на видання книг, навішування політичних ярликів письменникам, ініціювання їх публічного шельмування через пресу тощо. Об'єктом їх упередженої та замовної критики стали М.Булгаков, М.Шолохов, К.Чуковський, М.Хвильовий, М.Зеров, С.Єфремов, М.Куліш, В.Сосюра, І.Микитенко, М.Бажан, Г.Косинка, Л.Курбас та багато інших представників художнього слова. Їхніми політредакторами та політрецензентами були Й.Сталін, М.Бухарін, А.Хвиля, Л.Каганович, П.Постишев, О.Стецький, які не лише забороняли твори, а й частенько доповнювали їх на власний розсуд сюжетними лініями, правками діалогів.

Розмежовано за функціональними ознаками явища і терміни «марксистська критика» та «літературна критика», позаяк перше стосувалося ідеологічної складової, а інше мало форму фахового аналізу твору за його змістовно-стильовими ознаками, хоча у 30-х роках різниця між ними майже зникла. Марксистська літературна критика означала уніфікацію творчого процесу за єдиним «шабльоном», просування універсальних ідеологічних схем та міфів про радянську дійсність через зомбування літераторів. Резолюція ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. виклала суть марксистської критики – вишукування «контрреволюційних проявів у літературі». Вона виконувала функцію універсального політичного цензора, оскільки насаджувала однотипність літературної творчості, особливо під час так званої літературної дискусії, унеможлиблюючи М.Хвильовому та його прихильникам вибору європейських культурних орієнтирів. Виконуючи профілактичну функцію, марксистська критика поступово переросла на засіб «попереднього перегляду», тобто однієї із форм цензури, а протягом 30-х років стала методом «цензурної репресії». Штатними критиками-марксистами були А.Луначарський, М.Бухарін, Л.Авербах, В.Коряк, І.Кулик, В.Десняк, Ю.Савченко, Г.Овчаров та ін., хоча багатьох з них ця посада не врятувала від репресій. За допомогою «марксового методу» вишукували елементи «українського буржуазного націоналізму», «місцевого націоналізму», очищаючи від них «літературний фронт».

Виділено та простежено політично-інституційну лояльність письменників до більшовицького режиму, що стало однією із причин девальвації об'єктивної оцінки літературних творів згідно з класичними принципами справжньої критики. Концептуальні засади радянської літературної критики встановлювали партійні органи, а також ті

письменники, які одноставно сприйняли «соціальне замовлення» влади. Критерієм художньої цінності твору стали наявність класових мотивів та сюжетів, героїзація революційного минулого та епохи соціалістичного будівництва. У 20-х роках існували літературно-критичні статті В.Переверзева, М.Доленго, М.Йогансена, Є.Перліна, які вирізнялися елементами об'єктивності та професіоналізму, але були радикально-войовничі критики – Ф.Якубовський, А.Хвиля, Є.Гірчак, Б.Волін, Ф.Раскольніков. У 30-х роках набув масового поширення синдром самокритики, тобто авторської самоцензури, яку насаджували колективно й індивідуально. Виходили журнали «Критика», «За марксо-ленінську критику», які стали своєрідним політично-інтелектуальним ешафотом для українських письменників. Перед їх фізичним знищенням відбувався ідеологічний ритуал публічного огляду їх творів штатними літературними критиками.

Вивчено оперативно-профілактичну діяльність органів політичної цензури у видавництвах, бібліотеках, проаналізовано урядові постанови, які стосувалися вилучення книг дореволюційних та радянських письменників, публіцистів. Політредактори при видавництвах здійснювали самочинну правку рукописів, знімали абзацами та сторінками авторські тексти, оскільки вони «не відповідали сучасній ідеології». Дозволи на друк, які видавали редактори ЦУДу та Головліту, виконували «попередню цензуру», але вони не перешкоджали подальшій конфіскації твору, тому що його передмову писав репресований «ворог народу». Серед конфіскації були твори західних, українських та російських дожовтневих письменників, радянських літераторів, брошури та книги партійної номенклатури, різні навчальні посібники. Списки формували органи партійної та радянської цензури, а сам факт вилучення книг свідчив про наслідки ідеологічного відбору літератури.

Отже, здійснювалися індивідуальні й колективні форми політичного нагляду за письменниками, впроваджувалися марксистська критика, літературна критика, самокритика з уніфікованими цензорськими функціями, які засвідчували факт тотального цензурування «літературного фронту».

У четвертому розділі «Особливості функціонування цензури в кінематографії, театральному та образотворчому мистецтві» використано міждисциплінарний підхід вивчення політично-ідеологічного нагляду за основними галузями духовного життя суспільства.

Обґрунтовано функціональну та змістову складову цього явища і терміна. Зазначено, що предметом дослідження є не історія радянського кіно та мистецтва, а їх системне цензурування відповідними партійними й радянськими структурами. Від самого початку більшовики вимагали здійснення «комуністичної лінії» відбору кінокартин, відхиляючи серед них «костюмно-історичні» та «салонно-любовні драми», «ідейно убогі», «художньо примітивні», без будь-якої «буржуазної моралі» та «буржуазних смаків». Не допускалися «контрабандні фільми», які завозили з Європи та Америки. Радянська цензура заохочувала появу картин «революційно-

пригодницького» жанру. Протягом першої половини 20-х років в Україні не було системного контролю за кінематографом, оскільки ЦУД і ВУФКУ мало приділяли уваги кінорепертуару та режисерам. 24 березня 1925 р. нарком освіти О.Шумський запропонував персональний склад Вищого наукового репертуарного комітету при Головополітосвіті, представленого ЦК КП(б)У, Укрголовлітом та ДПУ УСРР. Подібна представницька конфігурація збереглася у 1930-х рр., але провідну роль відігравали Головліт, Головрепертком, кінокомісія ЦК ВКП(б). Вони відслідковували ідейну зрілість картин, режисерську позицію, сюжетну композицію твору, вилучаючи «націоналістичну романтику», всілякі «етнографізми». Структурно радянська кіноцензура оформилася у березні 1928 р. під час роботи Всесоюзної наради у Москві, учасники якої запропонували зосередити виробництво картин за ВРНГ, а «ідеологічне керівництво» за Головлітом та Головреперткомом. Ідейно-композиційну частину та навіть гру акторів особисто контролював Й.Сталін, переглядаючи майже щодня нові кінокартини в «кремлівському кінотеатрі». Режисери С.Ейзенштейн, О.Довженко, В.Пудовкін та інші знаходились під політичним та ідеологічним контролем органів цензури, сценарії основних творів яких особисто читав Й.Сталін. Критичних оцінок, почасти замовних, зазнали фільми «Броненосець Потьомкін» С.Ейзенштейна, «Звенигора», «Земля», «Іван» О.Довженка. Проблемно-тематичні комісії з підготовки радянських кінокартин, крім професійних режисерів, очолювали партноменклатурники – Л.Каганович, В.Молотов, П.Постишев, К.Ворошилов, до порад яких прислуховувалися режисери та сценаристи.

Проаналізовано форми й методи роботи ідеологічної цензури за діяльністю театру, починаючи від проходження тесту п'єси через худради та Головрепертком і завершуючи наглядом за грою акторів. Підцензурними були текстові елементи опер відомих композиторів – М.Римського-Корсакова, М.Мусоргського, П.Чайковського, вилучалися фрази, коригувалася музика, тобто політредактори ставали головними диригентами духовного життя. Політичних переслідувань зазнали М.Булгаков, Л.Курбас, твори і творчість яких не відповідала вимогам марксистської критики, тому що перший героїзував «білогвардійців», а інший захоплювався «дрібнобуржуазним націоналізмом», відтак світоглядні позиції «Березоля» суперечили «методу діалектичного матеріалізму». Під пресом політичної цензури опинилися драматурги, режисери, актори, директори театрів, театральні трупи, їх репертуар, навіть авторитетні митці – К.Станіславський, який наважився заявити про наявність «театральної цензури», В.Немирович-Данченко, В.Мейєрхольд. Методи театральної кіноцензури мали схожість з кіноцензурою, тому що політкомісари відслідковували репертуар, зміст драматичного твору, біографію та світоглядні уподобання автора п'єси, гру акторів, їхні емоції та жести.

У дисертації висвітлюється не розмаїття форм, стилю, напрямів його розвитку, а ідеологічне моделювання видовищного ряду штатними

цензорами. Плакати, графіка, живопис, скульптура, які виходили з так званих ізостудій чи майстерні художника, не могли потрапити до музею, виставки, магазину, постаменту без візи Головреперткому. Більшовицька монументальна пропаганда через «плакатну продукцію» насаджувала світоглядні цінності, пріоритети нового «публічно-громадського побуту». Контроль за творами образотворчого мистецтва, особливо у 20-х роках, порівняно з іншими видами цензорського нагляду, був дещо уповільнений інколи через нестачу фахових політредакторів. Партійні органи використовували жанр політичної карикатури, залучивши до цієї справи О.Довженка, В.Маяковського та інших майстрів пензля і слова, за допомогою яких вели ідеологічну боротьбу. Вони виконували конкретне соціальне замовлення. Твори мистецтва відображали класові мотиви, героїв революції та громадянської війни, політичних лідерів країни, хоча траплялися картини класичного пейзажу, селянського побуту з фігурами оголених жінок, які не виставлялися. За діяльністю митців (М.Бойчука, В.Седяра та ін.) і творчих спілок (АХЧУ) пильнували цензори, відстежували відомчі художньо-політичні ради. Художньо-ідеологічній ревізії підлягали навіть етикетки жіночих парфумів, туалетного мила, крему, не кажучи про політичну експертизу масових плакатів. Особливою цензорською активністю в Україні вирізнявся А.Хвиля, котрий очолював Українське управління у справах мистецтв та Інститут фольклору АН УРСР. Органи цензури практикували вилучення картин тих художників, які зазнали репресій та публічної критики.

Таким чином, підсумовуючи вивчення архівних документів і матеріалів з окресленої проблеми, зазначимо особливий вплив органів цензури на розвиток кінематографії, театрального й образотворчого мистецтва, якими особисто переймався Й.Сталін.

У п'ятому розділі «Діяльність підцензурних установ масової інформації» досліджується підпорядкування партійним органам періодичної преси та телеграфного агентства – РАТАУ, здійснення ідеологічної «чистки» політичного та художнього радіомовлення.

Партійно-радянська преса розглядається як об'єкт та суб'єкт радянської цензури, коли для них встановлювали перелік дозволених для друку тем, а з іншого боку використовували цей інформативний засіб для маніпулювання суспільною свідомістю. Преса відчула подвійний тиск з боку партійних та радянських органів цензури – ЦК КП(б)У та Головліту. Діяльність редакцій газет особисто контролювали Л.Троцький, Н.Крупська, М.Бухарін, Й.Сталін, керівники спеціальних структурно-функціональних підрозділів – відділ друку ЦК партії тощо. Редакторам заборонялося друкувати матеріали про діяльність ДПУ, про цінову політику, про види на урожай, про перспективи хлібозаготівель, про страйки робітників та невдоволення селян. Перелік заборон поповнювався з кожною соціально-економічною та політичною кампанією, яку проводила партія у 30-х рр. Лімітована свобода слова задовольняла парткерівництво, позаяк Й.Сталін особисто радив «не давати в пресі» неприємну інформацію, «ретельно

наглядати» за газетою «Правда», заборонив іноземним кореспондентам вільно пересуватися по СРСР, перебравши на себе повноваження шеф-редактора радянської преси.

У розділі вперше простежується зв'язок цієї інформаційної установи з партійними структурами, аналізується діяльність художньо-агітаційного відділу РАТАУ, його уповноваженого по контролю за телеграфними новинами, політичні та інформаційні вісники, бюлетені про закордонні та внутрішні події. Виділено взаємини РАТАУ і ТАРС, виокремлено та проаналізовано вимоги до інформування роботи партійних з'їздів, візитів партійних діячів, їх пересування країною. Звертається увага на зміст бюлетенів Іноратау, на заборону радіоперехоплень світових телеграфних агентств, на правила узгодження інформації для друкування з «авторитетними інстанціями». Висвітлено роботу Комерційного телеграфного агентства, зміну стилю інформування суспільства через пресу у 30-х роках, наслідки політичних чисток співробітників РАТАУ – І.Кулика, І.Сольца, Я.Долецького та ін. До наукового аналізу залучено чимало бюлетенів РАТАУ, повідомлень його іноземних кореспондентів, статей та інформації, яка надходила від української політичної еміграції.

Зазначається тематична новизна їх науково-історичного висвітлення. Доведено, що перші радіопередачі мали агітаційно-пропагандистське спрямування з виразним ідеологічним контекстом. Так, 22 червня 1925 р. ЦК ВКП(б) встановив порядок загального нагляду за радіомовленням через структуру Головліту та Головреперткому. Підконтрольними формами мовлення були тематичні радіогазети – селянська, молодіжна, робітничка. Транслювалися статті агітпропу, політичні доповіді. Кожен текст підлягав ретельному цензурному перегляду, а так званий «мікрофонний матеріал» проходив тестування на його «ідеологічну витриманість». Основним критерієм якості був ідейно-політичний рівень мовлення, тому репертуар радіопередач уважно переглядався, особливо дикторські тексти, а також щоденні політінформації.

На архівних та опублікованих джерелах простежується партійне керівництво роботою першої радіомовної організації – товариства «Радіопередача», з'ясовано зміст і напрями перших радіопрограм, встановлено пріоритетність політичного інформативного мовлення над художнім, враховуючи його щоденність та кількість трансляційних годин. Музично-розважальні програми і транслювання театральних вистав переглядалися політредакторами, а художні твори В.Маяковського, К.Чуковського та інші мали подвійний контроль Головліту й Головреперткому. Кожен музичний твір проходив ідеологічну обробку. За текстову та мистецьку частину радіомовлення відповідав Головрепертком, а ідеологічну відстежував культпропвідділ ЦК партії. Категорично заборонялося виконувати по радіо «націоналістично-шовіністичні пісні», позаяк мікрофонний матеріал мав відповідати вимогам «марксистсько-ленінської теорії». На середину 30-х років припадає поява самих термінів

«радіоцензура» і «цензорська група радіомовлення», що вказувало на апогей її функціонування. Перед мікрофоном виступали письменники України, які декламували власні вірші, читали уривки художніх творів, але після їх політичного редагування.

Отже, періодична преса, радіомовлення, інформаційна робота РАТАУ були підцензурними органами, інколи виконували їхню функцію, спотворено висвітлюючи соціально-політичні події внутрішнього і міжнародного життя.

У шостому розділі «Історична наука – об'єкт політичної цензури» розкрито інституційну та теоретично-методологічну залежність науково-дослідних установ і професійних істориків від партійної ідеології.

Проаналізувавши різні види джерел, виявлено ідеологічну мотивацію цензорського нагляду партійних функціонерів за науковою діяльністю С.Єфремова, встановлено причини висилки «політично підозрілих» учених у 1922 р. за межі країни, проаналізовано формування тематичних пріоритетів вивчення «старої історії», використання владою повсякденних конфліктів та концептуальних розходжень між провідними науковцями для поширення деструктивних чуток. Зазначено, що інтелектуальна свобода учених інколи обмінювалася на посади, академічні звання, їх соціально-побутове забезпечення. Спростовано продеклароване звільнення академічних видань від цензури, позаяк вони виходили з візою-дозволом Головліту, а за провідними дослідниками української історії здійснювався персональний нагляд по лінії партійних та політичних органів – ЦК КП(б)У, ДПУ. У 20-х роках спостерігалось відносно мирне співіснування класово-формаційної парадигми (марксистської) та немарксистської концепції історичних досліджень. Партійна цензура обмежувала друк книг, затримувала видачу дозволів, замовляла упереджені рецензії, переносила дату випуску праць, проводила профілактичну бесіду з авторами. Номенклатурні цензори переглядали твори С.Єфремова, О.Оглобина, О.Гермайзе, М.Грушевського, Д.Багалія, часопис «Україна» та інші видання. Концептуальне протистояння довкола висвітлення історії тривало до початку роботи Всесоюзної конференції істориків-марксистів у грудні 1928 р.

Підкреслено той факт, що в роботі досліджується не лише створення або номенклатурна діяльність «Істпарту», Інституту ім. В.І.Леніна, ВУАМЛІНу чи товариства «Історик-марксист», які достатньо висвітлені в історіографії, а їх використання для просування марксистської теорії вивчення соціально-політичної історії України, формування та утвердження єдиної методології. Згадані інституції конкурували з ученими академічних кафедр, особливо з їхніми лідерами, намагаючись схилити їх до спільної співпраці на «історичному фронті». Присутність серед членів наукових рад Істпарту, ІМЕЛу представників партійних структур гарантувало непохитність «марксового методу», а, з іншого боку, тандем політично-ідеологічних органів цензури та історично-партійної науки. Підкреслено, що основним теоретиком марксистської методології історичної науки був М.Покровський, який обґрунтував саме поняття «марксистська ідеологія» стосовно

історичних досліджень, довів зв'язок політики та історії, роль і місце історика-марксиста в суспільно-політичному житті. В Україні на посаду головного фундатора марксистської теорії претендував М.Яворський, а довкола «марксистської методи» об'єднувалися З.Гуревич, М.Свідзінський, Т.Скубицький, М.Рубач. Їх концептуальний перелом відбувся протягом 1929-1931 рр. шляхом публічного і відомчого засудження «поглядів М.Яворського» та «яворщини», а основним диригентом справи був А.Хвиля, котрий скликав постійні наради в ЦК КП(б)У з проблем розвитку історичної науки.

Виявлено наслідки Всесоюзної конференції істориків-марксистів на впровадження уніфікованої концепції висвітлення історії. Проведений текстологічний аналіз термінів «ідеологічний фронт», «єдиний науковий метод пояснення історії», «об'єднати розпорошені зусилля», які використав М.Покровський у доповіді на конференції, вказували на намір і задум головного марксиста створити монолітну політологічну теорію тлумачення суспільного розвитку. Визначення П.Горіна «організація войовничих істориків-марксистів», «немарксистські випадки в нашій історичній літературі», «популяризація марксизму» «боротьба проти немарксистської історичної науки» можна вважати своєрідним комуністичним маніфестом радянської історичної науки, сигналом для цензури, ідеологічною програмою її діяльності. М.Яворський також закликав до «створення об'єданого марксистського фронту проти старої буржуазної школи і нових дрібнобуржуазних течій», а задля певності власних переконань щедро навіщував політичні ярлики М.Костомарову, П.Кулішу, В.Антоновичу («український націоналізм»), його сучасникам – М.Грушевському («безкласовість історичного процесу»), Д.Донцову («виникнення українського фашизму»), В.Липинському («монархізм»), М.Василенку (керівник «народницької школи»). Так формувалися справді «войовничі» ідеологи, якими системно користувалися органи політичної цензури, аналізуючи історичні твори та встановлюючи власні категоричні класифікаційні оцінки: «фальсифікація ленінізму», «контрабанда контрреволюційного троцькізму в історичній науці», «ідеологічно шкідлива книга», «апологетика українського буржуазного націоналізму», «дрібнобуржуазна теорія» тощо.

У дисертації зазначено, що переважна більшість праць з історії масових репресій проти творчої інтелігенції у 20-30-х роках не стосується проблем «цензурної репресії», тобто з'ясування особливостей інтелектуальної та фізичної ізоляції учених за ідеологічними мотивами, професійною діяльністю. Розглянуто мотиваційні обґрунтування засуджених істориків у справі СВУ (1930), «Академічної справи» (1929–1931 рр.) «УНЦ» (1931 р.), з'ясовано долю інших репресованих істориків, виявлено причини «немарксистської» заяви політв'язня М.Яворського у червні 1935 р., показано наслідки партійно-профілактичної чистки наукового складу ВУАН, роль А.Хвилі, культ «самозречення» істориків від попередніх поглядів та

«помилки», виявлено публічне цькування «неблагонадійних» істориків у промовах П.Постишева. Констатовано безпосередню участь партноменклатури у формуванні авторського колективу по написанню посібників з історії. Цензура діяла за принципом «перерепресування» уже засуджених та «дорепресування» нововиявлених «ворогів народу» в інтелектуальному середовищі істориків. Критикували живих і репресованих, колишніх і сучасних, навіть покійного М.Покровського. Метод «цензурної репресії» був радикальним засобом ідеологічної «зачистки» радянського «історичного фронту», виконував профілактичну функцію.

Таким чином, історична наука, починаючи з кінця 20-х років, інституційно та функціонально потрапила під системний політично-ідеологічний нагляд партійних органів. Значна частина істориків перебувала в полоні марксистської методології висвітлення історичного процесу, а «незгодні» зазнали репресій та переслідувань, загинули в таборах ГУЛАГу.

У «Висновках» подано теоретичні узагальнення основних результатів дисертаційного дослідження згідно з його метою та завданнями, обґрунтовано рекомендації для міждисциплінарного вивчення радянської політичної цензури, сформульовано наступні положення:

– Історіографічний огляд літератури з історії політичної цензури в УРСР 20–30-х років показав наявність трьох основних дискурсів – радянського, західного та сучасного, які вирізнялися інституційно, концептуально, тематичними пріоритетами, інтенсивністю інтелектуального вивчення проблеми. Складовою частиною західної політології та культурології була українська діаспорна наукова школа. Радянська історично-політологічна думка представлена статтями та брошурами партноменклатури 20–30-х років, присвячених безпосередньо різним аспектам функціонування цензури, а протягом 40–80-х років, незважаючи на появу в СРСР праць з історії культури, освіти, інтелігенції, її не досліджували. Вона послідовно і наполегливо розглядалася західними ученими-радянологами, але в контексті теорії тоталітаризму, з'ясування національної політики.

Сучасний історіографічний дискурс вирізняється наявністю методологічного плюралізму, характерного для українських, російських і західних дослідників радянської політичної цензури. Російські історики почали її вивчення з 1991 р., маючи в арсеналі десятки монографій та збірників архівних документів, залучаючи до співавторства та упорядкування західних учених. Пріоритетною для них залишається організаційна структура Головліту, меншою мірою форми партійної цензури, а вивченням специфіки цензурування духовної галузі суспільного розвитку займаються переважно культурологи. Українська історіографія цензури представлена трьома кандидатськими, однією докторською дисертаціями та двома монографіями, відтак можна констатувати факт її інституційного й концептуального формування. Спостерігається виокремлення ідеологічного контролю за книжковими фондами бібліотек, пресою, видавництвами, а проблеми політичного контролю за художньою літературою, театральним і

образотворчим мистецтвом, кіноцензури та радіоцензури не стали предметом системного дослідження на рівні кваліфікаційних праць.

Джерельна база є репрезентативною, науково достовірною і достатньою для досягнення поставлених наукових завдань, яка представлена архівними документами, періодичною пресою тих років, мемуарною літературою, документальними виданнями.

– Партиїні органи здійснювали безпосереднє системне управління політичною цензурою, а ініціатором її створення виступило політбюро ЦК РКП(б) – особисто В.Ленін, Л.Троцький, Й.Сталін та інші більшовицькі лідери. Політично-ідеологічний нагляд здійснювався через партійні структури (політбюро, відділ преси, агітпроп тощо). Політичні органи не лише здійснювали загальну ідеологічну підтримку, а й займалися цензурою, виробляли форми, методи і принципи її функціонування.

– Організаційне оформлення радянської політичної цензури в Україні розпочалося зі створення ЦУДу влітку 1922 р., який охопив системним політичним наглядом художню літературу, видавництва, окремі галузі мистецтва, контролюючи їх функціонування шляхом віз-дозволів на друк, формування списків «шкідливих книг», взаємодії з ДПУ УСРР та партійними органами. У 1927 р. відбулася його реорганізація, а функції головного цензора були передані Укрліту при НКО УСРР. Ідеологічна уніфікація номенклатурних повноважень структурних підрозділів НКО УСРР (Головполітосвіти, Укрнаука, ДНМК, Наукпедкому Головоцвиху) перетворила їх на інструмент агітації та пропаганди ідеалів партії, на засіб ідеологічного та контрольного-інспекційного нагляду за освітою, наукою, мистецтвом. Вони займалися конфіскацією літератури, розробляли єдині методи навчання та виховання згідно з принципами марксистської ідеології, здійснювали політичне рецензування посібників та книг, розробляли й впроваджували норми соціальної поведінки і комуністичної моралі, що мало ознаки системного функціонування цензури. Організаційно-функціональна структуризація Укрліту, тобто уніфікованої системи політичної радянської цензури, припадає на 1925–1927 рр., коли ЦУД втратив функції цензора, перетворившись на технічний апарат ВРНГ та згодом РНК УСРР. На базі відділу мистецтв виник український Головрепертком зі штатними політредакторами і рецензентами, основним завданням яких було «усунення чужої комунізму ідеології». Реорганізація НКО УСРР у 1930 р. та 1933 р. не послабила інституційного статусу Укрголовліту, котрий мав виконавську вертикаль: райліти, облліти, власних уповноважених при видавництвах, спецуповноважених, штат політредакторів. Сектор літконтролю (Головліт) та сектор мистецтва (Головрепертком) ідеологічно контролювали літературне та мистецьке життя в Україні 30-х років.

– До номенклатури органів цензури належали керівники партійних та радянських установ, політредактори, директори видавництв з функціями уповноважених Головліту, політрецензенти, від яких безпосередньо залежала доля того чи іншого твору, а почасти його автора. Функціональні

повноваження кожного з них були виписані в окремих інструкціях. Номенклатурні працівники мали належну фахову або вищу освіту, здобуту до 1917 р. або у «радянських вишах». Керівна верхівка цензурних установ затверджувалася в ЦК КП(б)У, а серед семи керівників ЦУДу та Укрголовліту не було жодного українця. Персональний нагляд партійно-радянської номенклатури за літературно-художньою творчістю письменників відбувався шляхом безпосереднього та особистого рецензування творів, внесення текстових поправок, доповнень, зміни ідейних та сюжетних ліній, навіть діалогів. Композиційно-структурним змінам підлягали твори художньої літератури дореволюційних українських письменників.

– Ототожнення «марксистської критики» з «комуністичною критикою» означало універсалізацію методології літературної творчості згідно з програмними положеннями партії та більшовицької «політичної моралі». Прикладну сутність марксистської критики визначив ЦК РКП(б) у червні 1925 р., зобов'язавши цензуру виявляти контрреволюційні погляди в літературному процесі. Ця ідеологічна установка залишалася незмінною протягом 30-х років, набула функціонального значення для органів політичної цензури. Теоретичне поняття «марксистська критика» стало знаряддям оперативної та «репресивної цензури». Політична та ідеологічна, функціональна, інституційна та особиста залежність письменників від диктатури партії унеможливила розвиток класичної літературної критики, хоча окремі літератори намагалися її продемонструвати. Основні ідеологічні критерії здійснення літкритики встановлювали партійні органи, а виконавці вишукували класові мотиви, героїчні сюжети, художні форми революційного романтизму. Цензура виховувала в інтелектуальному середовищі письменників феномен самокритики – індивідуальної форми внутрішньої самоцензури.

– Вилучення книг з бібліотек, книгарень, науково-освітніх установ належало до обов'язків органів оперативної цензури, засвідчуючи наслідки здійснення ідеологічного нагляду та контролю. Класифікація «шкідливої літератури» розроблялася цензорами та штатними літературними критиками. Конфіскації підлягали твори класиків української дореволюційної художньої літератури, західних письменників, молодішої генерації радянських літераторів.

– Формування радянської кіноцензури розпочалося на початку 20-х років з усунення «костюмовано-історичних», «салонно-любовних», «художньо-примітивних», «ідейно-убогих» картин з елементами «буржуазних смаків» та «буржуазної моралі». Їх рецензентами були політредактори ЦУДу, партійних органів цензури. Влада заохочувала «революційно-пригодницькі» та «агітаційно-революційні» фільми, що відповідали вимогам та принципам соцреалізму. Основним кіноцензором був Й.Сталін, який особисто переглядав кінокартини та виказував конкретні зауваження режисерам. Експертами тематичних напрямів кінотворчості виступали Л.Каганович, К.Ворошилов, А.Жданов, П.Постишев та інші партійні посадовці,

виокремлюючи ідеологічні критерії художньої цінності сценарію, постановки.

– Театральні п'єси проходили ідеологічну класифікацію згідно з інструкцією та вимогою Головліту і Головреперткому за принципом «шкідлива» або «витримана». Драматичні твори М.Булгакова заборонялися до вистави, тому що їх визнали «апологетикою білої гвардії». Переглядався репертуар театрів, персональний склад директорів, акторів, відстежувалися зміст та ідейність п'єси, світоглядна й політична позиція режисера-постановника, діалоги, жести та емоції акторів. Специфіка політичного цензурування образотворчого мистецтва, якщо співставляти з попередніми формами, мало чим вирізнялася. Спостерігалася відносна уповільненість політичної оцінки творів, позаяк бракувало підготовлених цензорів. Ідеологічний контроль за плакатами, картинами, графікою, скульптурами здійснювали художньо-політичні ради при видавництвах і творчих спілках. Головрепертком відслідковував сюжетно-сміслові навантаження графічних та художніх творів, стежив за монументальною пропагандою.

– Засоби масової інформації знаходилися під постійним і системним політично-ідеологічним контролем. Для газет та журналів існував перелік заборонених до друку тем, які були під подвійним наглядом ЦК КП(б)У та Головліту. Лімітована свобода слова відповідала сталінським заборонам об'єктивної інформації про повсякденне і реальне життя радянського суспільства. Повідомлення кореспондентів РАТАУ, Іноратау, РОСТА, ТАРС переглядалися політредакторами, узгоджувалися з партійними та радянськими органами. Принципи та методи цензурного нагляду за політичним і художнім радіомовленням майже не вирізнялися, оскільки діяли спільні ідеологічні критерії відбору програм. За їх трансляванням спостерігали партійні цензори, політредактори Головреперткому та Головліту. На середину 1930-х рр. припадає поява самого терміна «радіоцензура», хоча вона діяла постійно, починаючи від перших трансляцій. Перевіряли репертуар радіопрограм, їх текстову і музично-розважальну складову, не допускали ідеологічних викривлень «мікрофонного матеріалу».

– Підцензурність історичної науки у 1920-х рр. здійснювалася шляхом індивідуального нагляду з ученими, визначення тематичних пріоритетів наукових досліджень та впровадження марксистської парадигми висвітлення історії України, революційних та національних рухів. Жоден науковий вісник чи збірник не виходив без номерної візи-дозволу Головліту. Протистояння марксистської і немарксистської теорій супроводжувалося переслідуванням представників ліберально-народницької історіографії. Проти них застосовували замовні рецензії, всілякі заборони друку книг, їх пролонгацію. Інституційно-функціональне об'єднання істориків-марксистів супроводжувалося офіційним утвердженням марксистської теорії вивчення соціально-економічної та політичної історії, унеможливленням існування інших концепцій. Основним теоретиком марксистської методології історичної науки був М.Покровський, а в Україні М.Яворський.

Централізація науково-дослідних установ означала також впровадження єдиної парадигми історичних досліджень, яка набула статусу офіційної та єдиної методології одразу після Всесоюзної конференції істориків-марксистів у грудні 1928 р. Вона набувала поширення протягом дискусій 1929–1931 рр. та викриття «яворщини», перетворившись на обов'язкову світоглядну й методологічну теорію для істориків. Політичні репресії торкнулися марксистів і так званих лібералів, які свідчили про застосування «репресивної цензури» та формування організаційно-функціональної монолітності радянських суспільствознавців.

Узагальнюючий висновок дисертаційного дослідження полягає у тому, що історія становлення системи радянської політичної цензури була функціональним наслідком монопартійного формування органів влади. Завершивши кваліфікаційне наукове дослідження, вважаємо за доцільне подальше проведення окремого вивчення цензури в галузі духовного життя суспільства. Таких міждисциплінарних праць в українській історіографії ще немає. До рекомендацій варто віднести принципове положення про необхідність збереження державних таємниць, але не можна допустити тотальної політично-ідеологічної цензури літературно-мистецької творчості. Історичний досвід функціонування цензури в УРСР 20–30-х років засвідчує виразну закономірність: монопартійні політичні системи схильні до встановлення абсолютної цензури над суспільством.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографія

1. *Стоян Т.А.* Система політичної цензури в УРСР у 1920–1930 рр. / Т.А.Стоян. – К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. – 480с.

Рецензії

[*Даниленко В.М.*]: Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920–1930 рр./ Т.А.Стоян. – К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. – 480с. / В.М.Даниленко // Освіта. – 2010. – №32. – С. 13.

[*Головко М.Л.*]:Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920-1930 рр./ Т.А.Стоян. – К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. – 480с. / М.Л. Головко // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2010. – 3(55). – С. 125–127.

[*Вашкевич В.М.*]:Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920-1930 рр. / Т.А.Стоян. – К.: Акад.праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. – 480с. / В.М.Вашкевич // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 37. – С. 553–556.

Статті у наукових фахових виданнях

1. *Стоян Т.А.* Радянська система політичної цензури 1920-1930-х рр.: порівняльний аналіз сучасної російської та української історіографії / Т.А.Стоян. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.16 / Відп. ред. В.А.Смолій: У 2 ч. – Ч.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 308 – 316.
2. *Стоян Т.А.* Радянська влада і культура (1920–1930-ті рр.): сучасні історіографічні концепції / Т.А.Стоян // Наукові записки. – Вип. 11. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2008. – С.158 – 165.
3. *Стоян Т.А.* Головолітівська система радянської цензури 1920–1930-х рр.: організаційна структура та функції / Т.А.Стоян // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Вип. 5. – 2008. – С. 170–174.
4. *Стоян Т.А.* Головний радянський політцензор П.І. Лебедев-Полянський: номенклатура Головліту (1921–1931 рр.) / Т.А.Стоян // Культура народів Причорномор'я. – 2008. – №135. – С.78–81.
5. *Стоян Т.А.* Партійно-ідеологічне керівництво радянською системою політичної цензури (1922 – 1933 рр.) / Т.А.Стоян // Наукові записки. – Вип. 12. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка. – 2009. – С. 161–171.
6. *Стоян Т.А.* Політичне радіомовлення в Україні 1920-30-х років: організаційні форми та ідеологічні функції / Т.А.Стоян // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 28. – С. 20–28.
7. *Стоян Т.А.* Політико-ідеологічна уніфікація методології радянської історичної науки: стратегія планових дискусій 1928–1931 рр. / Т.А.Стоян // Література та культура Полісся. – Вип. 55: Проблеми філології, історії та культури України у сучасних дослідженнях / [відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – С.194 – 207.
8. *Стоян Т.А.* «За чітке більшовицьке художнє мовлення»: до історії радіоцензури в УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. / Т.А.Стоян // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – С. 78–85.
9. *Стоян Т.А.* Функціонування радянської системи політичного контролю за радіомовленням (1920–30-ті рр.) / Т.А.Стоян // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XVII. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – С. 78–84.
10. *Стоян Т.А.* Здійснення політико-ідеологічного контролю за літературою та мистецтвом в СРСР 1920–30-х рр.: діяльність партійного

цензора П.М. Керженцева / Т.А.Стоян // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Вип. 6. – 2009. – С. 203–209.

11. *Стоян Т.А.* Функціонування партійно-ідеологічного контролю над пресою в Україні (1928-1933 рр.) / Т.А.Стоян // Науковий вісник Одеського державного економічного інституту. – Одеса, 2009. – Вип. 21 (99). – С. 183-196.

12. *Стоян Т.А.* Дворушник-націоналіст Карпеко – керівник радіомовлення УСРР (1933–1934рр.) / Т.А.Стоян // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник наукових статей. – Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / Гол. ред. В.А.Смолій: У 2-х ч. – Ч.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 208–217.

13. *Стоян Т.А.* Теорія і практика соціального замовлення в літературно-художній творчості радянських письменників 1920-х років / Т.А.Стоян // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: Майдан, 2010. – Вип. 39. – С. 101–108.

14. *Стоян Т.А.* П'ятирічка художньо-ідеологічної кіноцензури (1928–1933 рр.): форми, принципи, персоналії / Т.А.Стоян // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 5(52). – С. 149–158.

15. *Стоян Т.А.* Російські документальні видання з історії становлення та функціонування системи політичної цензури в СРСР в 1920–1930-х рр. / Т.А.Стоян // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – К.: НАН України, 2009. – Число 16. – С.46–53.

16. *Стоян Т.А.* Періодичні видання 1920–1930-х рр.: джерело вивчення радіоцензури в УРСР /Т.А.Стоян // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2010. – №1(53). – С. 175–185.

17. *Стоян Т.А.* Становлення системи політичного інформування в радянській Україні на початку 1920-х рр. / Т.А.Стоян // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2010. – Вип. 34. – С.89–98.

18. *Стоян Т.А.* Формування методологічних засад політичної цензури в галузі суспільствознавчих досліджень в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. / Т.А.Стоян // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2010. – Випуск 35. – С.99–108.

19. *Стоян Т.А.* Політична цензура 1920-1930-х років та її вплив на митців України: М.О. Булгаков /Т.А.Стоян // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2010. – №3(55). – С. 110–116.

20. *Стоян Т.А.* Здійснення «політконтролю» за художньою літературою (друга половина 1920-х–початок 1930-х років): ідеологічні

функції «марксистської критики» / Т.А.Стоян // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.19 / Відп. ред. В.А.Смолій: У 2 ч. – Ч.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С.49–59.

21. *Стоян Т.А.* Образотворче мистецтво як об'єкт політичної цензури в радянській Україні 20–30-х років ХХ ст. / Т.А.Стоян // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2010. – №2. – С. 135–140.

22. *Стоян Т.А.* Політичні репресії проти учених-істориків в Україні 1930-х років / Т.А.Стоян // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2010. – №2(54). – С. 118–124.

23. *Стоян Т.А.* Становлення головолітівської цензури в Україні 1920-х рр. / Т.А.Стоян // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 23. Ч. 2. – Луганськ, 2009. – С. 97–106.

Матеріали наукових конференцій

1. *Стоян Т.А.* Система политической цензуры 1920–1930-х годов как механизм осуществления идеологического контроля художественной культуры Украины // II межвузовская научно-практическая конференция «Крымские диалоги: культура, искусство, образование (Симферополь, 20 декабря 2007г.). – Симферополь: Изд-во РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет», 2007. Виступ.

2. *Стоян Т.А.* Партийно-идеологическое руководство советской системой политической цензуры // I межвузовская научно-теоретическая конференция «Социально-политические и культурные проблемы современности» (Симферополь, 8 апреля 2008г.). – Симферополь: Изд-во РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет», 2008. Виступ.

3. *Стоян Т.А.* Социально-экономическое положение еврейских общин Левобережной Украины в начале 1920-х годов // II Международная научно-практическая конференция «Историко-культурное наследие Причерноморья: Изучение и использование в образовании и туризме (Ялта, 25– 27 апреля 2008 г.). Виступ.

4. *Стоян Т.А.* Єврейський політичний рух на Півдні України (1920–1930-ті рр.) // XII Запорожские еврейские чтения (Запорожье, 15-16 мая 2008 г.) // Запорожье: Изд-во Запорожского национального университета, 2008. Виступ.

5. *Стоян Т.А.* Советская цензура как форма политического и идеологического контроля за культурной жизнью крымско-татарского народа в 1920– 1930-х годах // II Международный симпозиум «Филология, история и культура крымских татар: традиции и современность» (Симферополь, 22– 24 мая 2008г.). – Симферополь: Изд-во РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет», 2008. Виступ.

6. *Стоян Т.А.* Политико-идеологический контроль за литературой и искусством в СССР в 1920 – 1930-х годах (на примере Крымской АССР) // IX Таврические научные чтения (Симферополь, 30 мая 2008 г.). Виступ.

7. *Стоян Т.А.* Творческая интеллигенция под политическим давлением советской цензуры в 1920–1930-х годах // Международная научная конференция «Поэтический мир Эшрефа Шемьи-заде» (к 100-летию со дня рождения Эшрефа Шемьи-заде). (Симферополь, 31 октября 2008 г.). – Симферополь: Изд-во РВУЗ «Крымский инженерно-педагогический университет», 2008. Виступ.

8. *Стоян Т.А.* «Неприхований контрреволюціонер» Михайло Булгаков: творча інтелігенція під політичним тиском радянської цензури 20-30-х рр. // Національна інтелігенція в історії та культурі України. До 90-ї річниці соборності України . III Міжнародна наукова конференція (Вінниця, 23-24 жовтня 2008 р.). – Вінниця: Вид-во Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбінського, 2009. Виступ.

9. *Стоян Т.А.* Мазепа і змагання за незалежність України як об'єкт цензури 1929-1930-х рр. // Міжнародна науково-теоретична конференція «Доба гетьмана І.Мазепи в європейській історії: міфи і реалії» (Київ-Батурин, 7-8 листопада 2008 р. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. Виступ.

10. *Стоян Т.А.* Місце політичної цензури в житті українського суспільства 1920–1930-х рр. // Міжнародна інтердисциплінарна наукова конференція «Європа – Польща – Україна: минуле, сучасність, майбутнє» (Умань, 9–10 грудня 2008 р.). Виступ.

11. *Стоян Т.А.* Партиїно-радянська номенклатура в суспільному житті України 1920–1930-х рр. // IV Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (Ніжин. 11– 12 грудня 2008 р.) // Ніжин: Вид-во Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2008. Виступ.

12. *Стоян Т.А.* Теоретичні дискусії 1928–1931 років як засіб політико-ідеологічної уніфікації методології радянської історичної науки // III Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми етнополітичної і соціально-економічної історії і культури Крима. 65 лет со дня депортации крымскотатарского народа» (Симферополь, 14 апреля 2009 г.) // Симферополь, Изд-во Республиканского высшего учебного заведения «Крымский инженерно-педагогический университет», 2009. Виступ.

13. *Стоян Т.А.* Явление «социального заказа» в творчестве советских писателей как проявление наступления политико-идеологической цензуры в Украине в 1920-х годах // II Межвузовская научно-теоретическая конференция «Социально-политические и культурные проблемы современности» (Симферополь, 24 апреля 2009 г.) – Симферополь, 2009. Виступ.

14. *Стоян Т.А.* Теория и практика «социального заказа» в литературно-художественном творчестве советских писателей в 1920-х годах // XX Таврические научные чтения (Симферополь, 20 мая 2009 г.). – Симферополь, 2009. Виступ.

15. *Стоян Т.А.* Історія Правобережної України як об'єкт радянської цензури 1920-1930-х рр. /Матеріали Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2–3 жовтня 2009 р.) – Житомир: Вид-во ЖДУ імені І.Франка, 2009. Виступ.

16. *Стоян Т.А.* «Неприхований контрреволюціонер» Михайло Булгаков: творча інтелігенція під політичним тиском радянської цензури 20-30-х рр. // V Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій» (Ніжин, 26–27 листопада 2009 р.). – Ніжин, 2009. Виступ.

17. *Стоян Т.А.* Метод марксистської критики та функціональна уніфікація літературно-художньої творчості в Україні наприкінці 1920– на початку 1930-х рр. // УІ Міжнародна наукова конференція «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби (кін. XIX– XX ст.). Історія-історіографі- політологія»(Житомир, грудень 2009 р.) – Житомир, 2009. Виступ.

18. *Стоян Т.А.* Створення та діяльність Радіо-телеграфного агентства України (РАТАУ) у 1922– 1925 рр. // Матеріали III Міжнародної науково-теоретичної конференції «Соціально-політичні та культурні проблеми сучасності». – Симферополь: Діайпи, 2010. – С.692– 702.

Анотації

Стоян Т.А. Політична цензура в УРСР у 20–30-ті рр. XX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010.

Дисертаційне дослідження присвячене історії становлення і функціонування системи партійно-радянських органів політичної цензури в роки НЕПу та соціалістичної реконструкції соціально-економічних відносин у 30-х роках.

Системно досліджено політично-ідеологічні функції номенклатури органів партійно-радянської цензури, діяльність структурних підрозділів НКО УСРР (Головполітосвіти, Державного науково-методологічного комітету, Науково-педагогічного комітету Головсоцвиху), з'ясовано основні етапи створення та розвитку Центрального управління у справах друку, Укрголовліту, виявлено спільні й відмінні ознаки марксистської та літературної критики, використання їх у якості методу системно-функціональної цензури творчого літературно-художнього процесу, виявлено ідеологічні мотиви появи феномену «соціального замовлення»,

самокритики – індивідуальної форми самоцензури серед письменників. Розкрито специфіку системного підпорядкування науково-історичних установ та пошукової діяльності учених-істориків органам радянської політичної цензури.

Ключові слова: політична цензура, партійно-радянська система цензури, Українська РСР, Головліт, література, мистецтво, преса, радіомовлення, історична наука.

Стоян Т.А. Политическая цензура в УССР в 20–30-е гг. XX ст. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2010.

Диссертационное исследование посвящено изучению истории становления и функционирования системы партийно-советской политической цензуры в годы НЭПа и социалистической реконструкции социально-экономических отношений в 30-е годы. Шесть разделов диссертации отражают ее структуру, обусловленную целью, научными задачами и спецификой самой проблемы. В первом разделе определены концептуальные и тематические приоритеты историографии, уровень научной разработки темы, осуществлено классификацию источников. Рассмотрены основные организационно-функциональные направления деятельности органов цензуры: партийное руководство ее системой, создание Центрального комитета по делам печати, формирование системы главлитовской цензуры в Украине, идеологическое подчинение структурных подразделений Наркомпроса УССР – Главного управления политического просвещения, Государственного Научно-методологического комитета, Научно-педагогического комитета Главсоцвоса, изучен персональный состав, образовательный уровень и полномочия номенклатуры цензурных учреждений. Основную часть диссертационной работы составляет анализ деятельности органов политической цензуры в духовной сфере: особенности осуществления идеологического контроля за литературным творчеством советских писателей, личное вмешательство партийной номенклатуры в литературные дела, насаждение теории и практики марксистской критики с целью политической унификации идейных и содержательно-смысловых направлений литературы, использование профессиональной литературной критики для внедрения метода социалистического реализма и обоснования целесообразности использования «социального заказа». Показано развитие политического ритуала самокритики – этой скрытой формы индивидуальной самоцензуры. Обращено внимание на сочетание конфискации книг и политически мотивированного отказа в их издании органами цензуры.

Системное изучение институционных задач и полномочий советской киноцензуры, специфики осуществления идеологического контроля за

театральным и образовательным искусством отражает использование междисциплинарного подхода. Методы работы цензоров были идентичны, поскольку Главлит и Главрепертком отслеживали идейное содержание сценария, сюжетных линий, их соответствие принципам и задачам соцреализма. Эти аспекты являются определенным новшеством в украинской историографии истории политической цензуры. К инновационному подходу следует также отнести комплексное исследование деятельности подцензурных средств массовой информации – периодической печати, РАТАУ, общественно-политического и художественного радиовещания, привлечение оригинальных источников – радиопрограмм, бюллетеней телеграфных агентств.

Впервые предметом исследования становится историческая наука, но не в качестве ее институционального и концептуально-содержательного развития, а с точки зрения подцензурной отрасли интеллектуальной жизни общества. Выделены четыре главные проблемы: определение советской цензурой приемлемых для нее тематических приоритетов изучения истории, группирование историков-марксистов вокруг научно-исследовательских центров, формирование единой марксистской парадигмы исследования социально-экономической и политической истории Украины, интеллектуальная блокада и физическая изоляция ученых-историков путем политических преследований и репрессий.

Обобщающий вывод заключается в том, что относительно либеральные формы политически-идеологической цензуры в 1920-е годы, особенно в сфере театральной жизни, кино и изобразительного искусства превратились в систему сплошного и постоянного контроля над деятельностью творческой интеллигенции в 1930-е годы. Пересмотру и политическому редактированию подлежали произведения художественной литературы дореволюционных и советских авторов.

Ключевые слова: политическая цензура, партийно-советская система цензуры, Украинская ССР, Главлит, литература, искусство, пресса, радиовещание, историческая наука.

Stoyan T.A. Political censorship in Ukraine in the 20– 30th of the 20th century. – Manuscript.

The thesis for a Doctor's scientific degree in historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National M.P.Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2010.

The thesis is devoted to the history of foundation and functioning of the party-soviet organs system of political censorship during the years of the new economic policy and socialist reconstruction of social-economic relations in 1930th.

The politically-ideological functions of nomenclature bodies of Party and Soviet censorship, the activities of structural divisions of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (State

scientifically-methodological committee, Scientifically-pedagogical committee) have been systemically investigated; the basic stages of creation and development of the Central Administration of Press, Ukgolovlit have been studied; common and distinctive signs of Marxist and literary criticism, using them as a method of systemic and functional censorship of creative literary and artistic process have been revealed; the ideological motives of the emergence of the phenomenon of "social order", self-criticism – the individual form of self-censorship among writers – have been identified. The specificity of the systemic subordination of research institutions and historians research activities by the Soviet political censorship have been treated.

Key words: political censorship, the Party-Soviet system of censorship, the Ukrainian Soviet Socialist Republic, Golovlit, literature, art, press, broadcasting, historical science.